

Stoici o ľudskej prirodzenosti

František Gahér

1. Prirodzenosť človeka je časťou prirodzenosti vesmíru

Stoici neboli vo filozofii jediní, ktorí hlásali, že človek má žiť v súlade s prírodou, a v tom hádam videli práve to, čo dnes nazývame ľudská prirodzenosť. Stoici však na rozdiel od iných hlásateľov „naturalistického“ života v súlade s prírodou, zdôrazňovali slovami Chrysippa (280 – 206 p. n. l.) , že žiť v súlade s prírodou znamená žiť cnostne, a to môžeme robiť iba pod podmienkou, že sa budeme riadiť rozumom a logikou.

Podľa zakladateľa stoicizmu Zenóna z Kítia (333 – 262 p. n. l.) „tí, čo žijú podľa prírody, tí žijú rozumne“. Presne vzaté, od stoikov pochádza definícia človeka ako živočícha schopného logického usudzovania – *zoón logikón* –, ktorá sa dostala do biologickej terminológie ako *homo sapiens*. Ako dokázali preklenúť oblúk od prírody až k logike a etike? Ako súvisela ich filozofia prírody s logikou a etikou? Čo vlastne znamenalo podľa nich riadiť sa rozumom? Aby sme správne pochopili to, čo podľa stoikov identifikuje človeka, musíme aspoň v zásade pochopiť stoické názory na prírodu a vesmír.

2. Vesmír ako dynamické organizujúce sa kontinuum

Ak by sme chceli veľmi stručne a kompaktné vystihnúť stoický výklad vesmíru (kozmu), tak by sme ho mohli charakterizovať ako teóriu *dynamického organizujúceho sa kontinua*.

Pre stoickú doktrínu fyziky či skôr *prírodno-filozofické* názory sú charakteristické nasledovné princípy:

1. Svet ako celok (*to holon, kozmos*) je **kontinuum**, ktoré je materiálne a deliteľné bez konca – **atómy nejestvujú**, pričom **pneuma** či rozum (*logos*) sveta je tým, čo preniká všetko telesné, zabezpečuje jeho súdržnosť (*sympatheia*) a určuje jeho charakteristiky.
2. **Tenzia pneumy** určuje vzostupne mieru **organizovanosti** či integrity telies ako **funkčných celkov** od neživých telies cez rastliny, živočíchy k človeku a celému kozmu. Kozmos je spojený, integrovaný svetovou pneumou, „dušou“, a preto je vlastne špecificky racionálny a „živý“.
3. Zmena a pohyb sú základné charakteristiky prírody, stabilita je vlastne odvodený jav; svet (kozmos) vidia ako **dynamický proces**, ktorý v každom cykle smeruje od zrodu k určitému druhu vyčerpania – od integrácie k dezintegrácii. V žiadnom prípade nie je dajakou statickou organizáciou s nemennou štruktúrou.
4. Kozmos je **telesný** (materiálny) a plný – niet v ňom prázdna.

Grécka predsokratovská filozofia riešila znovu a znovu problém počiatku vecí – problém *arché*. Stoici, ako predstavitelia jednej z hlavných helenistických filozofických škôl, akceptovali bežný výklad počiatku a nadväzovali na pluralitnú teóriu *archai* Empedokla: uznávali štyri *stoicheia* – živly. Stoici si však neosvojili jeho výklad vonkajších hybných síl a detailne prepracovali túto ontológiu do špecifickej teórie *stoicheia*.

Podľa stoikov majú živly špecifické základné vlastnosti: oheň a vzduch majú *tenziu*, pričom **úplne prenikajú** druhé dva – zem a vodu, ktoré nemajú tenziu – sú *inertné* a ako všetko **telesné pôsobia alebo je na ne pôsobené**; každá z dvojíc si zachováva túto povahu. Okrem existujúcich telesných vecí v kozme podľa stoikov subsistujú pojmy (*lekta*), priestor, čas a prázdno. Prázdno a kozmos tvoria neusporiadané všetko (*to pan*).

Na "stavbe" každého telesa sa podieľajú všetky živly, pričom súdržnosť jednoduchého telesa zabezpečujú tie dva, ktoré majú tenziu: oheň so vzduchom tvoria tzv. **pneumu** a tá má vnútornú silu súdržnosti. Pneuma reprezentuje vzájomné pôsobenie častí celku a vnútorná spätosť – koextenzia či prenikanie živlov ako zvláštnych nepriestorových častí celku – reprezentuje analogon toho, čo sa v modernej fyzike nazýva "pole síl". Pneuma má v sebe samej autonómny zdroj pohybu a smer jej pohybu nie je náhodný.

Ako však môže byť každý živel „zložkou“ každého telesa? Čo sa nejako rozkúskuje a v akýchsi nebadateľných množstvách sa rozdelí do všetkých telies? Vysvetlenie má niekoľko krokov. Prvý krok spočíva v pochopení toho, že živel (*stoicheion*) je hybridný konštrukt, ktorý má fyzické i pojmové vlastnosti. Na jednej strane sa napríklad živel voda podieľa na konštituovaní každého telesa (nielen vôd) kozmu, a preto je telesný, na druhej strane je princípom, netelesným pojmom (abstraktnou entitou). Pri stoickej teórii živlov môžeme hovoriť o realistickom spredmetnení určitého všeobecného pojmu (*lekton*) v materiálnom základe vecí – vo všeobecnom materiálnom počiatku vecí. Živel voda je preto konceptuálne svojrázny derivát pojmu voda. Na druhej strane práve idealizácia vlastností vody bola podkladom koncipovania živlu vody, a preto podobnosť medzi vodou a živlom vody môže pri menšej pozornosti prekryť či zotrieť rozdiely medzi nimi. Podobné zdôvodnenie a závery, ako sme uviedli pre živel vody, môžeme zo všetkými dôsledkami uplatniť i na ostatné živly.

„Časti“ inertných živlov vody a zeme sú na rozdiel od častí telies veľmi svojrázne, pretože **pneuma** ich nielen drží súdržnou silou, ale nimi aj **úplne preniká**. Ako však môže niečo prenikať iné, ak neexistuje prázdno? Nebolo by to proti zdravému rozumu?

3. Zmiešanie vody a vína ako príklad úplneho prenikania ?

Stoici podľa dochovaných zlomkov ako príklad na úplné prenikanie uvádzajú zmiešanie vedra vody s kvapkou vína: kvapka sa podľa nich zmieša s celým objemom vody a

úplne ho preniká – je s vedrom vody koextenzívna. Je to čudný príklad aj pre modernú vedu, a hoci by dnešní homeopatici možno nad ním plesali, nejako nás nepresvedčuje a nepomáha pochopiť stoickú doktrínu úplného prenikania. Zrejme musíme urobiť ešte jeden krok.

4. Princíp úplného prenikania častí ako signál novej koncepcie

Druhým krokom na ceste, ktorá odhaľuje záhadu stoickej ontológie, je pochopenie konceptuálnej a jazykovej situácie, v ktorej sa nachádzali. Podľa všetkého stoici si uvedomili, že staré doktríny nevedeli vysvetliť fungovanie živých organizmov na základe takých princípov celostnosti, ktoré vychádzali z bežného pozorovania časopriestorových väzieb náhodných zhlukov. Sami postrehli podstatu živého organizmu ako toho, čo by sme dnes nazvali *funkčný celok*. Ako však vyjadriť tento objav, keď rozhodujúca terminológia bola určená optikou názorných časopriestorových celkov, kde celok či skôr agregát sa javil ako číra suma častí? Taký provokujúci princíp *celostnosti* živých organizmov bol takouto sústavou pojmov nevysvetliteľný. Jednoducho potrebovali vyjadriť nový konceptuálny systém, avšak nemali na to nový jazyk. Ako zaviesť v starom jazyku novú terminológiu, nový konceptuálny aparát?

Zvolili si jednu, možno nie najústretovejšiu, ale predsa pre mnohých nakoniec zrozumiteľnú cestu: nový význam starých termínov mala zabezpečiť neplatnosť starých samozrejmych princípov pre oblasť, na ktorú sa vzťahujú. Základným „škandálnym“ princípom, ktorý bol očividne v rozpore s doktrínami, ktoré sa zakladali na pojme súhrnného priestorového celku, bol princíp **penikania častí**: základné časti boli podľa stoikov v tom istom priestore (koextenzívne). To bolo neslýchané.

5. Stoicheiá ako funkčné zložky

Pred časom sme prišli k záveru, že živly sú konceptuálne hybridy: majú aj vlastnosti pojmové (sú princípmi), aj telesné (pôsobia a je na ne pôsobené). Pasívne živly – voda a zem (pôda) – sa nepohybujú, ak odhliadneme od vzplanutia svetového ohňa (*ekpyrosis*), v ktorom sa vraj v kruhu premieňajú všetky živly. Na tieto pasívne živly sa však veľmi podobajú jednotlivé vody i zeme – ťažké častice telies – **materiál telies**, alebo v prípade oduševnených telies ich **telo**. Pri oduševnených telesách sa miera celostnosti, integrity ich materiálu, miera jeho organizovanosti nazýva **duša**, ktorá je špeciálnym prípadom **pneumy** a je manifestáciou aktívnych živlov ohňa a vzduchu. Preto aj v prípade kozmu hovoria stoici o svetovej duši (logu sveta), hoci to nie sú priamo živly oheň a vzduch, ale to, v čom sa prevládajúco ukazujú ich vlastnosti aktivity a celostnosti vysvetľovanej kontinualitou a koextenzívnosťou – úplným penikáním živlov. V žiadnom prípade však celostnosť a identita

telesa nie je určená súborom jeho telesných častí, ako to mohlo byť v atomistickej doktríne, ani samým materiálom či látkou bez určenia.

Konštitučný podiel aktívnych živlov ohňa a vzduchu, ktorým participujú na danom telese, je *pneuma telesa* spolu s *individualizujúcim určením (idiós poion)*. Podiel pasívnych živlov vody a zeme na telese je *substrát (materiál) telesa (úsia)*. Podľa stoikov, na rozdiel od výkladu Epikura, konštitúcia organizovaného telesa nie je redukovateľná na jeho priestorové zložky: ani telo, ani duša nejakej bytosti nie sú jej samostatné *priestorové* zložky, hoci aj malé a roztrúsené (napr. v epikureizme), ale **funkčné časti** organizovaného a integrovaného celku ako **systemu**. Každé teleso vykazuje určitú mieru integrácie. Oproti chápaniu priestorového celku ako agregátu priestorových zložiek zdôrazňujú celok ako spojenie navzájom interagujúcich funkčných zložiek.

Medzi zmiešaním vína s vodou a prenikaním pneумы telom môže byť iba veľká podobnosť, ako napríklad medzi realistickou imitáciou dokonale pružného telesa (napr. biliardovými guľami zo slonoviny) a dokonale pružným telesom, ktoré vlastne nie je žiadnym telesom, ale iba myšlienkovým modelom telesa s idealizovanou vlastnosťou (žiadna pohybová energia sa nestráca, nepremieňa na deformáciu). Zmiešanie vody s vínom ako zriedkavý príklad sa iba približovalo k tomu, čo nazývali úplné prenikanie.

Naproti zriedkavosti zjavných príkladov je úplné prenikanie pre oblasť živlov univerzálne platné: vo vesmíre principiálne neexistuje prázdno, pretože pneuma všetkým preniká – je tým aktívnym činiteľom, čo drží všetko spolu, živly bez tenzie sú pasívne – sú prenikané a držané spolu jej pôsobením. Jednota či súdržnosť (*sympathos*) vesmíru, zabezpečená pneumou či metaforicky „dušou sveta“, je fundamentom jeho jednotnej zákonitosti – podkladom jeho logu; pneuma ako to, čo všetko preniká a spája, plní takto úlohu boha, ktorý je v stoicizme materiálным princípom, a tento výklad priamo zdôvodňuje stoický panteizmus. Oblasť živlov je principiálne jednotná vďaka aktívnym živlom, hoci mnohorakosť živlov zabezpečuje, že táto jednota je pluralitná.

6. Duša a telo

Ako príklad úplného spojenia sa uvádza najmä spojenie duše a tela, kde duša (*pneuma*) preniká celé telo, pričom si zachováva svoj vlastný materiál (*úsia*) v zmiešaní s ním, pretože v tele, ktoré vlastní dušu, nie je nič, na čom by sa nepodielala duša. Toto obdobie platí aj pre rastliny, živočíchy i pre oheň, ktorý úplne preniká rozžeravený kov a zachováva si úplne svoj vlastný materiál (*úsia*). Sú však duša a telo telesami?

Nepochybne sú telesné – duša pôsobí na telo, čo je základom stoickej psychológie; duša a telo však nie sú telesami, ale odvodeninami živlov, z ktorých sa tvoria telesá: duša je

jedným z derivátov pneумы (oheň a vzduch) a telo je derivátom dvoch živlov bez tenzie (vody a zeme). Medzi pravým zmiešavaním telies – ich úplným spojením na jednej strane a vzájomným prenikaním živlov, resp. ich derivátov na druhej strane je iba veľká podobnosť. Duša na rozdiel od tela jednotliviny patrí podľa stoikov medzi "veci" svojou povahou skryté, a nikdy nemôže byť priamo pozorovateľná a na fakt, že existuje, usudzujeme iba nepriamo z pohybu tela.

Mysel' človeka či jeho dušu s rozumom asi nemožno chápať ako časopriestorovú časť tohto človeka, hoci o vládnucej časti duše človeka (*hegemoniké*) stoici tvrdili, že "sídli" v srdci. Pre srdce sa rozhodli asi preto, že cievny systém je anatomicky markantnejší ako nervový. **Duša človeka je funkčnou časťou človeka**, a to takou, bez ktorej by individuum už nebolo človekom. Preto aj stoici chápu smrť ako oddelenie duše od tela, ako oddelenie dvoch funkčných častí (nie ako oddelenie priestorovej časti), resp. zánik integrovanosti funkčných častí – *rozpad integrity*. Samozrejme, nemôžeme nespomenúť, že uvedený stoický výklad celostnosti nebol zbavený tieňa redukcionizmu, keď sa integrita celku zakladala práve na jednej z jeho častí, hoci nie priestorovej, ale funkčnej časti, čo do značnej miery otupovalo túto výhradu.

Substrát (telo) i duša sú funkčnými časťami osoby. **Duša** ako priemet aktívnych živlov sa prevládajúco ukazuje v špecifickej úrovni organizovanosti, integrity, alebo – vyjadrené modernejším slovníkom – v **dispozícii k špecifickej úrovni integrovanosti**. Pneuma ako dispozícia na špecifickú úroveň integrovanosti je "nositeľom" identity individuí a ako ontologický táklad určuje *idios poión* – prejavujúce sa **individualizujúce určenie jednotlivín**. V prípade ľudí je toto identifikačné kritérium spájané práve s dušou ako s tým, čo by sme dnes nazvali **osobnosťou osoby** so všetkými jej dispozíciami na vzťahy voči sebe, iným osobám a okoliu. Preto aj stoici tvrdia, že duša (dispozícia na špecifickú integritu – na systém dispozičných vlastností, nie iba na nejaký aktuálny súbor vlastností) je od narodenia po smrť človeka nemenná, tá istá. Jadro takého výkladu vzťahu duše a tela môžeme vystopovať aj v dnešnom bežnom chápaní psychického a fyzického.

V tejto súvislosti načim vysvetliť ich na prvý pohľad paradoxný príklad s rukou človeka: ruka človeka mimo neho nie je rukou. Ako to asi mysleli?

Ruka človeka nie je koextenzívna s človekom na rozdiel od jeho tela (*úsia*), ktoré je koextenzívne s jeho pneumou; ruka nezaberá s pneumou rovnaké miesto, pretože ju odlišujeme od iných častí materiálu človeka – od druhej ruky, od nôh, trupu, hlavy. Na druhej strane ruka človeka je súčasťou človeka ako funkčného celku – je ovládaná jeho dušou, čo predpokladá, že duša ju ako jednu zo súčastí tela preniká; mimo človeka však už nie je rukou človeka – nie je prenikaná jeho pneumou, a preto je iba pozostatok onej ruky.

7. Hierarchia úrovní organizovanosti (funkcionálnej integrity)

Jednoduché telesá sa navzájom odlišujú najmä svojou úrovňou organizovanosti a tá je určená práve pneumou. Aj na neživých telesách, aj na rastlinách, i na živočíchoch participuje pneuma. Pneuma neživých telies s jej súdržnou silou sa nazýva *hexis*, pneuma rásln, ktoré rastú a reprodukujú sa *fysis*, pneuma živočíchov, ktoré navyše vnímajú a pohybujú sa *psyché*, a pneuma ľudí a bohov, ktorí navyše racionálne uvažujú, *psyché s nús* – duša s rozumom ako vládnuou časťou (*hégemoniké*). V prírode existuje podľa stoikov celá kontinuálna hierarchia telies z hľadiska stupňa organizovanosti či integrovanosti, t. j. podľa toho, akú tenziu má príslušná pneuma telesa. Takže typ „vzájomného pôsobenia“ či funkcionálnej integrity podľa stoikov určuje typ celostnosti. Pneumou najväčšieho organizovaného celku (*to holon* – kozmos) je logos či svetový rozum. V kritériu miery integrovanosti celku vidia stoici i podklad základného etického kritéria »byť lepším«: živý tvor je lepší ako neživý, a nič nie je lepšie ako kozmos; teda kozmos je živá bytosť; Chrysippos učí, že v bytostiach, ktoré skončili svoj rast a dospeli k zrelosti, je všetko lepšie...

8. Od filozofie prírody pomocou logiky k etike

Vráťme sa k „oblúku“ filozofia prírody – logika, ktorý vyúsťuje do etiky ako tretej súčasti filozofie. Logika je nutný nástroj etickosti – nestačí zmyslami odpozorovať javový beh prírody, aby bol človek etický: čím viac poznáva a čím viac koná v súlade s týmto poznaním, tým je organizovanejší (integrovanejší) a slobodnejší; čím je organizovanejší a slobodnejší, tým sa viac sa blíži a podobá zákonitostiam (logu) vesmíru ako maximálnemu celku. Podľa stoikov iba ten, kto vie logicky správne usudzovať, môže byť cnostný – konať v súlade s hodnotami. To bola aj výzva, ktorú rímskym politikom adresoval jeden z veľvyslancov Atén v Ríme v roku 155 p. n. l. stoik Diogenes Babylonský. Misia týchto veľvyslancov, za ktorých boli vybraní scholarchovia troch aténskych filozofických škôl, znamenala prielom filozofie do rímskej kultúry a očarenie Rimanov gréckou kultúrou s následným obdobím grékofilstva.

Rozum či logiku potrebujeme najmenej trikrát – pri spoznávaní zákonitostí vesmíru, pri odvodení hodnôt zo spoznaných zákonitostí a pri rozhodovaní sa v praktickom živote, ktorý skutok je v súlade s prijatými hodnotami. Posledné použitie logiky nemôžeme obísť spontánnym rozhodnutím – aby bol človek dobrý, musí aktívne používať rozum, nestačí dobrá vôľa. Sloboda človeka bola podľa stoikov založená na deterministickom základe, ale nešlo o slepú nevyhnutnosť, pretože človek mohol pochopiť chod vecí, na ktorých sa aj aktívne podieľal, a mohol konať na základe tohto poriadku vecí. Stoický postoj neznamená pasívne prizvanie sa, ale konanie na základe pochopenia celej sústavy príčin, do ktorej patrí

aj aktivita, konanie človeka. Ak človek správne pochopil, ktoré možnosti určujú ostatné príčiny mimo jeho aktivity, svojim konaním sa mal v rámci tohto obmedzenia aktívne podieľať na maximálnom dobre. Nerozumné by bolo vychádzať pri konaní z iného rámca možností, ako z tých, ktoré tieto príčiny objektívne v danej chvíli a situácii určujú. Stoický postoj neznamena pasivitu. Naopak, človek je vždy povinný konať v súlade so zákonitosťami vesmíru. V úplne krajnej situácii to znamená, že ak ostatné príčiny rámcujú možnosti nášho konania tak, že nemôžeme urobiť žiadny iný čin v súlade so základným smerovaním, máme právo rozhodnúť sa nestrpieť túto situáciu a slobodne skončiť svoj život. Stoici boli známi tým, že mnohí z nich skončili svoj život dobrovoľne sami ako prejav slobodnej vôle. Treba však podotknúť, že tieto sebevraždy uskutočňovali vo vysokom veku svojho života.

Toto sú však iba veľmi hrubé kontúry cesty k tomu, čo je podľa stoickov etické. A až podľa toho by sme mohli hovoriť podrobne o tom, čo je ich ideál človeka – mudrca, ktorý naozaj žije v súlade s prírodou.